

СПОМЕНИТЕ И ГРАДЪТ. УРБАНИСТИЧНИТЕ ПРОСТРАНСТВА В ДВА РОМАНА НА ОРХАН ПАМУК

THE REMINISCENCES AND THE CITY. FINDINGS ON THE URBAN SPACES IN TWO NOVELS BY ORHAN PAMUK

This paper focuses on the problem-analytical research of the novels *The White Castle* and *Snow* by Nobel Prize Winner Orhan Pamuk. These novels consolidate the affinity of the Turkish writer to the psychological, historical and cultural dimensions of urban culture. Despite the name it bears, the city in Pamuk's interpretation is a city of nostalgia and identity crisis that exacerbate the tension between the urban centre and periphery.

The White Castle presents the city as a place of depersonalization where the unthinkable takes place – master and slave change their roles. The meeting between the two cities – Venice and Istanbul – represents, if not confrontation, at least the gap between the symbols of European culture and the philosophy of the East, the Oriental as a mode of thinking and living. Captivity, as an initiatory journey and disease (the plague) as God's punishment are central motifs upon which the conceptual meaning of the novel is built up.

The city in *Snow* is visualized as a labyrinth where the poet Ka regains his poetic talent, losing and finding himself. The city of Kars is a border place and multicultural centre, generating history and memory. The characters' personal stories intertwine with (in) the stories of the city. The author's consecutive synchronic and diachronic perspectives along with the horizontal and vertical sections of Kars reveal the city as a topos of differentiation and a cross point of the epistemological and ontological praxis.

Keywords: multiculturalism, borderline, secularism, identity crisis, depersonalization.

“Ориентът е почти европейско „изобретение“ и още от древността е обвит в романтика, населен с екзотични същества, призрочни спомени и пейзажи, със забележителни преживявания.“

Едуард Саид „Ориентализмът“

Изборът на заглавие на настоящия текст е опит за провокация на читателския „хоризонт на очакване“ поради факта, че онасловаването „спомените и градът“ отправя към вероятен интерпретаторски интерес, свързан с автобиографичния роман на Орхан Памук „Иstanbul“. Обект на нашия интерес обаче са два други Памукови романа, а именно „Бялата крепост“ (1985) и „Сняг“ (2002), предхождащи „Иstanbul“, в които градът и градското пространство вече са натоварени с особена семантика. Още повече, че в посочените два романа семиотичността на градското пространство се допълва и от релацията център (Иstanbul) и периферия (Карс), заедно с общото внушение за града като **крепост** и града като **лабиринт**, от който трудно може да се намери изход дори и в утехата на спомените. Търсейки **споделените места на Балканите**, неизбежно достигахме до градските пространства, в които съществуваат разнородни културни

напластявания, различни в архитектурата, в духа на мястото, изпълнени с отехтяващите гласове на предците, с присъстващата зад всеки ъгъл и във всяка сграда история. В статията си „Призраците на лабиринта. Опити около метафизиката на градското пространство“ Валентин Калинов е категоричен: „Градът е, следователно, място, което побира и съхранява времето, място на преплитане на времето и пространството, което репрезентира историята. В града и по знаковата повърхност на неговото съществуване – фасади, улици, площади, паркове, частни домове, ние четем и преразказваме историята си: най-напред (и най-общо) като цялост-събраност на (изминалите) времена, в която всички хора са съучастници в един отворен и постоянно състояещ се диалог“ (Калинов 2012). Способността на града да бъде създ на личната и колективна история го превръща в „невидимия герой“ на всеки Памуков роман. Затова, след многобройните научни статии на турколога Йорданка Бибина и след фундаменталното изследване на Евдокия Борисова „На ръба на Изтока и Запада. Романите на Орхан Памук“, ще се опитаме да направим собствен прочит на двата романа, разтегляйки интертекстуални нишки към романите на други балкански писатели, посветени на проблемите за насилствената изолация в града-крепост, за болезненото отъждествяване с друг човек и за пленничеството като инициационно пътуване.

В „Бялата крепост“ и в „Сняг“ Памук изгражда персонажна система от мислещи, анализиращи, саморефлексивни централни персонажи, които си приличат и по друго: те са топосно зафиксирани герои, сетивни, с добра визуална, картинна памет. Романите му илюстрират поведението и мисленето на градския човек, оличностяването му сред лабиринта на градските улици, но и драматичното преоткриване (или загубване) на собствената идентичност. Урбанистичните пространства в „Бялата крепост“ и „Сняг“ са не просто естествен декор, сред който се развива действието, а структуроопределящи елементи, способстващи за пълноценната изява на менталността на персонажите, за оформяне на техния светоглед и нагласи. Градът (Истанбул, Карс) е осмислен като кръстопът на култури. Този град от Изтока е многолик и многопластов и това предопределя многоизмерността на неговите герои – винаги в онтологично търсене, в отвоюване на собствената, но и на националната (себе)представа. От срещата между личната и национална история, от напреженията, които съществуват между себепредставяне, самооценка и същност, Орхан-Памуковите контексти се плурализират, активно наслагвайки върху топографията на града, топографията на паметта, на спомена и на съня. Венецианският пленник, Ходжа („Бялата крепост“) и поетът Ка („Сняг“) са търсачи на персоналната си идентичност, маркиращо означени от пленничеството като себе-и-светопознания и дарбата като знак за белязаност свише. Истанбул и Карс са градове, заредени с памет, с цивилизационни напластявания, с полифония от вярвания и съмнения; те са амалгама от ориенталско и европейско, подложени на неизбежни промени; места, в които звучат едновременно гласовете на традицията и повикът на модерността – промяната, която трябва да разруши статуквото. В тази посока са и наблюденията на Й. Бибина, която разчита в Памуковия Истанбул „вечния град, в който живеят епохи и цивилизации – Истанбул, с цялата негова хилядолетна митология, с легендите за тайни подземни проходи и катакомби /.../ За писателя мегаполисът

е безутешно царство на сенките, в което разкошните сгради от османската империя се разпадат окончателно, за да родят в душата една „тъга на руините“ (Бибина 2012: 187, 199-200). И в двата романа градът е място на сенките, на призраците и руините, независимо от името, което носи. През очите на Ка, Карс е „необичайно тихо място“ (Памук 2006: 172) и наподобява „безлюден, напomniaщ за тишината подир Съдния ден град“ (Памук 2006: 334), а за Ипек той е „град-призрак“ (Памук 2006: 530). Градът напomnia изоставен музей, изложен на разяждащата ентропия на времето, на меланхолията и спомена за отколешния блясък. Истанбул от „Бялата крепост“ е разположен в пулсиращата зона между военните победи и поражения, незащитим от пожарите и чумата; град на красотата и на смъртта – със заплашителни тъмници („Тъмницата бе ужасяващо място – в подземията ѝ гниеха в нечистотия стотици пленници“ (Памук 2005: 18); „криволичещи улици, разкаляни от мръсна вода“ и разкошни дворци. Истанбул е град на противоречия, контрасти, илюзии и познание. В интерпретацията на Е. Борисова урбанистичният проект включва „градът на паметта и историята, градът на безпаметието и на позора, градът ненапomniaщ за никой друг – това пък е Истанбул. Град на присъствия и отсъствия, в който всеки образ е напоен с минало и бъдеще“ (Борисова 2011: 234). Истанбул от XVII век в „Бялата крепост“ е разположен в сърцето на света, негов мултикултурален център, но и град-чудовище, крепост и затвор в мига, в който идва чумата. Той се оказва място на угрозата и човешката незащитимост. Чумата всява страх и атавистични копнежи, тя е болестта-изпитание, което сваля маските. В „Бялата крепост“ болестта („чумата-дявол“) се свързва със самопознанието, с намирането на отговора за чуждите и свои страхове. Епизодите с появата на чумата са един вид кулминация в екзистенциалния път на пленника и на неговия двойник. Медиално разположеният в книгата разказ за болестта свидетелства за душевния прелом на пленника, афектиран от близостта на масовата смърт: „Бях обзет от оглупяването и от объркването, които завладяват човека в мигове на нещастие. Бях сякаш забравил миналото си, паметта ми бе избледняла, аз бях като парализиран. Когато зърнах в квартала ни хора с носилка, нервите ми се опнаха до крайност. /.../ Плъзнаха слухове за глад, Истанбул бе като изоставен, сеещ ужаси град“ (Памук 2005: 96, 130). Продължим ли да анализираме метафората за града-крепост и лабиринт, неизбежно стигаме до желанието на пленника за изход от паяжиноподобната градска утроба, за бягство от кризите на идентичността и страха от екзистенциален край. Бягството от Истанбул обаче е илюзия – островното спасение е химерична и временна утеха за слабаци: „Влизайки въщи, и идея си нямах къде да избягам, къде да се скрия. Мечтаех за място, отдалечено от Ходжа, отдалечено от чумата“ (Памук 2005: 116). Скоро пленникът ще разбере, че бягството е невъзможно, а и нежелано, и ще построи от обърканите въжета на своите мисли спасителния сал на новата си самоличност, за да продължи до безкрайност „Одисеята на пътуването към себе си“ (Бибина 2005).

Всъщност сюжетът за пленен от мюсюлманите венецианец, който става техен роб и разказва за преживяното, не е чужд на българската литература и е лесно разпознаваем в плана на първия прочит в романа на А. Дончев „Време разделно“ (1963). Подобно на българския писател, и Орхан Памук избира мистификацията като повество-

вателен подход, а промяната в мисленето на двамата наратори провокира размисъл за тайнствената и мистична сугестивна мощ на Изтока, от която е трудно да избягаш. И заглавието на романа, и два от централните топоси – тъмницата, заедно с обсадената от мюсюлманите бяла крепост, са плодотворни за съпоставка с романите на други балкански творци, интерпретиращи крепостта като знак и на средновековното градско пространство, и на разделението между хората: „Случаят Джем“ на В. Мутафчиева, „Прокълнатият двор“ на И. Андрич, „Крепостта“ на М. Селимович, в които затворът е мястото на принудителното отделяне, на институционалния надзор, на отнетите права. И независимо дали иде реч за метафоричната крепост на човешкото неразбиране и неприемане или за реален затвор, крепостта функционира като символ на разрушените мостове между хората, на разрушената социална симетрия. От място на изолация и отделяне, на репресии и физическо посегателство, в романите на балканските писатели крепостта постепенно се алюзира с урбанистичните пространства, метонимично представяйки крепостта-град, от който бягството към свободата е невъзможно. И това ще осъзнаят както фра Петър („Прокълнатият двор“), Джем султан („Случаят Джем“) и Ахмед Шабо („Крепостта“), така и плененият венецианец от Памуковия роман. Истанбулският затвор-крепост от романа на Андрич представлява микромодел на града, но и събирателен образ на всички затвори по света, израз на заплахата, надвиснала над човека, доказателство колко слаб и незащитим е той. И в този роман човекът е разположен в нестабилното пространство между Изтока и Запада, между практично-рационалния и идейно-метафизичния подход към действителността, между себе си и другия, между страха от живота и трансценденталните копнежи, между вчера и утре... В посочените романи крепостта е семиотичен код, който може да се дешифрира като трудност, като изпитание, което трябва да бъде преодоляно, тъй като възпрепятства човешката способност за екзистирание.

Крепостта е универсален символ на затвореното пространство, на безизходната ситуация, на историческата превратност и социалния nihilism. Тя е един вид лабиринт, от който трудно се излиза, защото „лабиринтът е застинала действителност, вкаменен ейдос, невъзможен за реален живот механизъм, той е изчислен и пронизан от разнородни и често противоречащи си перспективи, тайници, капани и клопки, сливащи се в една неправомерна и възмутителна диалектика“ (Калинов 2012). В представите на пленения венецианец от „Бялата крепост“ „Истанбул е красив град, стига човек в него да не е роб, а господар“. За пленника Истанбул е лабиринтоподобен град-машеца и поглъщаща паст, където умира илюзията за бягство. Продаден на своя физически, а по-късно и духовен двойник Ходжа, героят се надява, че натрупаното познание може да му осигури свободата. В този роман Орхан Памук си служи еднакво добре и с ориенталския мистицизъм, и с техниката на *разказ в разказа*, изпридайки нишката на своята приказка за човешкото лутане в лабиринтите на себеизследването. Всъщност лабиринтите в романа се удвояват – до лабиринта на града се проектира лабиринтът на душата... Градът поражда чувство на „тъга и безнадеждност“, на изгубеност заради „унилите бедняци, калните пътища, недоизградените постройки, мрачните и странни улици...“ (Памук 2005: 150).

Динамичната градска среда илюстрира сблъсъка на културите, на човека от Изтока и на човека от Запада като в хода на сюжетното действие мислите и чувствата на двамата герои постепенно се припокриват, водейки до смущаващо и болезнено отъждествяване, подобно на това между Кямил и Джем („Прокълнатият двор“) и Саади и Джем („Случаят Джем). Мотивът за подменената съдба, за изживения чужд живот, за двойничеството, е актуален в балканските литератури и неколккратно експониран в романа-Памук. „Подобие то води след себе си **подмяната**. Диаболичното двойничество в припознаванията и разпознаванията на героите, търсещи своите **изчезнали любими** (Кемал – Фюсюн, Галип – Рюя, Осман – Джанан; но и Ходжа – Венецианеца, Мевляна – Шамси), се превръща във фикс-идея, влудяваща страст, подобна на лудостта по разните конспиративни теории“, пише Е. Борисова (Борисова 2011: 167). Размяната на местата и спомените на човека от Изтока и човека от Запада може да се разтълкува като Памуковата алюзия за нуждата на хората от Запада и Изтока взаимно да прочетат душите си, емпатийно да се поставят на мястото на другия, загърбвайки своите представи за културна хегемония или периферно-провинциалните комплекси. В тази посока са интерпретациите на Й. Бибина в статията ѝ „Писателят Орхан Памук, видян от Изток и от Запад“. Или пък тази криза на идентичността, това размиване на представата за Аз-а и другия е провокирано от диаболичната визия на антропоморфизирания град, в който се преплитат забравени спомени и още неизживени истории. Орхан Памук избягва натрапените истини, оголените тези, аксиомите... В края на романа пленникът от „Бялата крепост“ не може да намери себе си от-преди, хванат в клопката на града, от който няма изход нито в утехата на спомените, нито в илюзиите на бъдещето. Постепенно, сред многолюдието на града-лабиринт, сред плетеницата от тесни улички личността губи своя облик, мултиплицирайки се, тя се деперсонализира. Ходжа и неговият двойник разменят местата си, сменят своите животи и спомени, своите лични истории („Вече ми харесваха истанбулските улици – представях си как ги преброявам, как, тъй като съм невидим, се изнизвам като призрак между чинарите, кестените и люляците в градините./.../ Знаех, че завърна ли се във Венеция, не бих могъл да продължа живота си оттам, дето бях го оставил.“ (Памук 2005: 50, 140).

В романите на О. Памук завръщането никога не се оказва панацеята за наранените от историята и съдбата персонажи. Неговите „пътуващи типажи, странници, които гледат на света с очите на чужденеца“ (Е. Борисова), страдат от една перманентна изгнаническа бездомност и сред шума на тълпата, и сред обиталищата на града. В крайна сметка пленникът остава в Истанбул, защото е забравил/загубил своето миналото, а Ходжа-Учителят се отправя на път към Венеция, за да получи правото на бъдеще. Ролите се сменят, бялата крепост остава непревзета, а животът е проигран в един неочакван и непредвидим сценарий на фона на заредения с история вечен град Истанбул – градът-музей, запечатал миналото си в паметта на руините и в сладката романтика на здрачаващите се спомени.

Градът като затворено и изолирано пространство, като място на паметта и познанието, на химерните *любов* и светло *политическо бъдеще*, е представен и в романа „Сняг“, дефиниран жанрово от Е. Борисова, на базата на медийната интрига, като

„политически“ роман“ (Борисова 2011:86). „Сняг“ може да бъде четен и като социален, модерен исторически, драматичен любовен и дори шпионски роман. В него равноправно присъстват и личните светове на героите, и хронотопът на града, зареден с историческо помнене – площади, църкви, чайни, улици, молитвени храмове... Периферен и пограничен град, разположен в източен Анадол, Карс има повратна съдба и често търпи върху си набезите на историята: бил е арменски, грузински, турски и руски град, преживял е множество обсади („Всички ония арменци, руснаци, османци и турци от ранната Република, превърнали града в скромен цивилизационен център, си бяха заминали до един и улиците бяха напълно опустели...“ (Памук 2006: 176). А архитектурата на града достоверно свидетелства за бурното му минало. Памуковият град Карс е непревземаема крепост на снега, но и „град-палимсест“ (Бибина), върху който разнородни култури са изписвали своите послания. Точно затова една и съща сграда в течение на своето съществуване неколкократно сменя предназначението си, провокирайки размисъл за урбанистичната семиотика и многобройните ѝ тълкувания: едноетажен конак – седалище на марксистка фракция – склад за хладилници – шивашко ателие. Или: арменски конак – руско консулство – общежитие на кораническия лицей, а след революцията и преврата – сграда, превърната в празно поле на градската история. Разположен между ислямския радикализъм и не по-малко агресивната секуларизация, Карс е поредният пограничен град, чиито жители усещат върху си безнадеждността на историята. Градът на границата е всякога усамотен и кръстопътен, но кръстопътна е и самата Турция – ориенталско-европейска страна, в която яростно се борят тежненята към европеизация с изкушенията за религиозното управление на държавата. И именно бедността в Карс, приближаващите избори и необяснимата смърт на самоубиващите се мюсюлмански момичета водят поета-емигрант Ка в града на неговите спомени и неговото минало. По същия път, години след това и след смъртта му, ще мине разказвачът на неговата история Орхан, за да изпита същите чувства и същото усещане за „самотен и нещастен странник“, да съпреживее подобна история, за да докаже неумолимата повторяемост на живота, която го лишава от диалектиката дори на ерзац-утехата.

В „Сняг“ са представени различни гледни точки: на интелектуалеца-емигрант (поетът Ка), на радикалния ислям (Тъмносиния), на учениците в кораническия лицей (Фазъл, Неджип), на забрадените момичета, на актьора Сунай Заим, на красивата Ипек... Редом до фундаменталния мюсюлмански проект, изправен срещу Запада в борба за запазване на ислямската традиция и култура, се изправя моделът на една просветена Турция, преодоляла своите културни комплекси. Но именно сред объркания, изолиран и застрашен Карс – затворения град, символ на националния херметизъм – Ка си връща поетическото вдъхновение. Страданието стимулира творчеството и при този балканско-европейски homo poeticus. Снегът и състоянието на застиналост провокират логиката, паметта и въображението на поета, запилян сред лабиринта на карските улички, сред болезнената нищета на града и на спомените – „в хранилищата на Музея. В килера на историята“ (Борисова). Усещането за изгубеност в града-крепост и лабиринт се засилва от принудителната невъзможност на Ка да напусне Карс, от споделеното пред Кадифе желание: „Аз не вярвам в нищо друго, Кадифе, освен

във възможността да се измъкна жив и здрав от този град“ (Памук 2006: 425). Изправен пред необходимостта да разкрие загадката на града, ситуиран в географската и историческа периферия на Турция, поетът непрестанно се движи, а „траекторията на посоките, разходките, лутанията и броденията из сюрреалистичните лабиринти на града напомнят на криволиченията из загадъчните квадратчета на ребуса“ (Борисова 2011: 323). В хронотопа на затрупания град по странен начин се преплитат личната екзистенция на централния персонаж с колективната съдба на всички жители – с драматично-уморената театрална битност на Сунай Заим, с преселническата същност на Тъмносиния, с трагичната участ на всички бегълци и несретници в/от Карс... Валенциите на града предполагат и проектират мрежа от на пръв поглед алогични връзки, които се разтеглят между всички персонажи в романа, превръщайки към странна аналогия на съдбите: Неджип-Фазъл-Кадифе/ Ка-Орхан-Ипек... В романа „Сняг“ градът е представен като кръстопът на историята, но и като място „забравено от всички и снегът безмълвно щеше да го затрупва до края на света“, превръщайки го в „просто един тъжен град“ (Памук 2006: 18). През Карс – града-крепост на снега – неумолимо тече времето – историческо, политическо, персонално. То унищожава неутралността като позиция и завихря сложната плетеница от съдби, превръщайки града в паяжина и в лабиринт без изход, в който държавата и човешките индивидуалности отстояват собствената си идентичност. Такава, каквато я разбират. Карс е особен микромодел на турското време, което ту избързва, вгледано в динамиката на Запада, ту се оценностява спрямо традиционната си, консервативна култура; люшка се между европеизма и ориентализма. Не съществува единствена истина, утвърждава Памук, а само временен монопол на доминиращата истина, която някои си позволяват да узурпират. Художественият свят (както и нефикционалният) е пълен с неочаквани обрати, преврати, отскоци на случайността, с една особена двойственост и това си личи както в двете имена на поета Ка/ Керим Алакушоглу, така и двойното, понякога с допълващ („Любовта, религията и поезията“/„Печалният разказ на Мухтар“), а понякога с противоречив смисъл („Нашият град е спокойно място“/„Крайните махали“) озаглавяване на всяка глава от романа. Двойствена е и гледната точка на писателя, който представя Турция в една особена Орхан-Памукова субектно-обектна перспектива: наблюдава я през себе си, като своя Родина, но и дистанцирано, през отстранения поглед на другия, на чужденеца; гледа я едновременно „тук и сега“ и „там и преди“.

Маргинализираният от историята Карс е всъщност театрална сцена, на която се разиграват като в причудлива и дори гротескова игра на карти политически амбиции, неосъществени кариери, действия на безсмислена жестокост. Градът-лабиринт и градът-театър е пространство на мимикиращата действителност, на замъглените парчета от реалността, на причудливия образ за света, ексцерпиран от *Laterna Magika*. По особен начин в „Сняг“ се преплитат политическият и любовният сюжет, театърът и животът пред публика от „забравени хора“ – жителите на града. „Сняг“ е полемичен роман, в който съществува различни концепции и модели за/на бъдещето. В него историята се случва, помни и пречупва през хората, през техните персонални истории и съдби. Дори и да не желаят да са част от играта за сила, разпределяне и притежание

на властта, карските жители не могат да запазят неутралитета като жизнена позиция. Светът е разделен на щабове, действителността е враждебна и застрашаваща, изпълнена с прокламации и с „безсмислени политически крамоли“. И нито един преврат, и нито една любов не са в състояние да подсилят изконното право на човешко щастие... Романът „Сняг“ – това е „тъгата на един живот извън историята в някакъв забравен град“ (Памук 2006: 382), за отместения във времето културен и исторически Ренесанс.

В „Бялата крепост“ и в „Сняг“ градът е музейно пространство, съсед на дежавюта и на спомени, на колебания в идентичността и в политическата и социалната температура. Чрез интелектуализацията и психологизацията на прозата, в съчетание с особените техники на постмодерната игра с темпоралните пластове и с наратива, с играта с идентичности и с релативизацията на пространствените връзки, О. Памук пресъздава града като лабиринт на раздвоението и на меланхолията, като място на карнавала и маскарада, като крепост на алиенацията, отчуждението, двойничеството и призрачното съществуване, на социалната неправда, несретата и бедността. Но в интерпретациите му градът е и място на паметта, на споделената памет, в което редом с гласовете на живите отехтяват и заветите на техните предци. И именно спомените са нишката на Ариадна, чрез която е възможен изходът и от лабиринта на Града, и от лабиринта на Историята.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бибина 2005: Писателят Орхан Памук, видян от Изток и от Запад. – Култура, бр. 25, 1.07.2005 <http://www.kultura.bg/media/my_html/2375/pamuk.htm>.

Бибина 2012: Бибина Й. Орхан Памук и неговият Истанбул. – В: Югоизточно-европейският град и съвременността на миналото. Научни изследвания в чест на проф. Лилия Кирова. В. Търново: Фабер.

Борисова 2011: Борисова, Е. На ръба на Изтока и Запада. Романите на Орхан Памук. Шумен: „Словесност“.

Калинов 2012: Калинов, В. Призраците на лабиринта. Опити около метафизиката на градското пространство. – *Philosophia*. Електронно списание за философия и култура, 17.06.2012 <<http://philosophia.bg/призраците-на-лабиринта-опити-около-м/>>

Памук 2005: Памук, О. Бялата крепост. София: „Еднорог“.

Памук 2006: Памук, О. Сняг. София: „Еднорог“.